

ПРОБЛЕМИ И ЗАДАЧИ НА АРХЕОЛОГИЯТА У НАС ЗА ЕПОХАТА XV—XVIII в.

Магдалина Станчева

За археологически изследвания на столетията след падането на България под османско владичество у нас се заговори съвсем отскоро. Практиката беше вече изпреварила поставянето на проблема в широта и беше дала някои интересни и насърчителни резултати. Донякъде на това се дължи и насочването към епохата (XV—XVIII в.) на вниманието на българските археолози.

Резултатите засега могат да се оценят за страната като скромни. Само за отделни градове те дават по-богата и по-закръглена картина на различни страни на материалната култура. Преглед на тези резултати бе направен преди две години, затова тук няма да ги изброяваме.¹ Ще се спрем на онези от тях, които показват многопосочността им. И тъй като считаме, че не е преодолена недооценката на възможностите и необходимостта от археологическо изучаване на епохата XV—XVIII в., ще засегнем и някои страни на тези въпроси.

Българските историци отдавна развенчаха мита за „тъмните векове“. Но за историята на материалната култура тези векове все още остават „ничия земя“. Допреди няколко години археологията навлизаше в тази територия спорадично и неорганизирано. Етнографията, по обясними причини, остава откъсната от нея. И в това отношение опитите да се свържат в историческа дълбочина някои въпроси на материалната култура на XIX в. или да се подходи с етнологика насоченост към археологически явления са единични.

Много по-добри и по-богати са проучванията по история на изкуството и отчасти по някои приложни изкуства и художествени занаяти.

Има ли действително място и нужда от активното навлизане на археологията в тази епоха? — Положителният отговор не се основава само на факта, че следите на материалната култура от епохата се откриват под повърхността на земята, т. е. са обект на археологически разкопки.

Наистина, ролята на археологията в изследването на тази епоха далеч не е първостепенна. Епохата е много богата и разнообразно документирана с писмени извори. Обаче за българските земи тези писмени извори оставят в сянка много страни от материалната култура или ги представят едностранчиво. Основната информация може да дойде именно по пътя на издирване и събиране на преките свидетелства за тази култура, а не на косвените сведения.

¹ М. Станчева, Постигания и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV—XVII в.). Археология, XVI 1974, кн. 3, с. 73—81. В тази статия се посочват и всички по-важни публикации на археологически изследвания по тази епоха.

От друга страна археологическите материали позволяват и да се контролират, и да се допълнят сведенията на писмените извори.

Досегашният опит на археологически проучвания за тази епоха показва, че е възможно да се доберем по археологически път до неподозирани, неподказани от изворите факти и явления. Оказа се, че картината на градския бит може да бъде попълнена с такива черти, които без археологията биха останали или непознати, или доста неизяснени, само загатнати с по няколко думи в писмените документи. Така например ние все още не сме се сблъскали с писмени сведения за доставянето на източен фаянс и дори на китайски порцелан в някои български градове. Но находки от този вид вече отдавна са във фондовете на няколко музея в страната.² Едва напоследък въпросът за търговските връзки на София и Флоренция през XV и XVI век става предмет на интерес сред българските историци, но вече е публикувана флорентинска майолика от XV в., открита при разкопки в София.³ Тази майолика е била гордост за флорентинските майстори и ателиетата, където се е работила, са били под покровителството на Медичите. Невероятно е количеството на внесеното у нас през XVI м. венецианско стъкло.⁴ Неговото изобилие загатва за едно ниво на материалната култура — разбира се на определени слоеве от населението, което налага да се потърси адекват в много други страни на живота.

Съществува една много основна причина, която налага час по-скоро повсеместно у нас да завоюва гражданственост археологическото изследване за тази епоха. Това е фактът, че с преустройството на градовете и с всички други преобразяващи повърхността на страната ни действия се засягат преди всичко и най-често онези най-близки до съвременните пластове, които съдържат находки от тази епоха. А тъй като тя все още не е възприета цялостно за археологическа, нейните находища не са винаги защитени, не са обект на наблюдение. Откритите предмети често се квалифицират като „нови“, т. е. неинтересни за археолога — така загиват изключително ценни данни за материалната култура на късния феодализъм.

За нашата страна, прекарала тези столетия под чуждо владичество, е особено наложително час по-скоро да се поеме сериозно и отговорно археологическото им проучване. Защото при условията на живот на българския народ не са се запазили и такива колекции от редки и характерни предмети или семейни реликви, каквито са събрани в страни със свободен живот и каквито пълнят днес техните музеи и частни сбирки. Недопустимо е да не се направи максимално усилие за запълването на тази празнина.

Впрочем, като става дума за сравнение с други страни, трябва да се отбележи, че не навсякъде в света археологията на XV—XVIII векове е популярна. Но това не може да бъде изобщо сериозен аргумент за нас.

Към какви основни задачи би трябвало, според нас, да се насочи археологическото дирене у нас за тази епоха?

Преди всичко нейните паметници трябва да станат обект на археологическата карта на даден район. Това би подпомогнало значително изследва-

² Най-богати са колекциите на Археологическия отдел на Окръжния исторически музей във Варна и на Музея за история на София.

³ М. Станчев, Флорентинска майолика от XV в., намерена в София. Известия на Института за изобразителни изкуства, V, 1962, с. 161—166.

⁴ M. Stantcheva, *Sur l'importation du verre italien à Sofia au XVe—XVIes*. Сборник радова "Средновековно стъкло на Балкану (V—XV век)". Балканолошки институт. Београд 1975, с. 157—166.

нето на историята на селищата в столетия, през които са станали големи демографски промени. Съчетаването на регистрирани по археологическите им признаци на терена селища, гробища, всякакви градища, калета, манастирища, оброчища, мостове, проходи, друмове с топонимични данни ще даде извънредно богата картина, основа за разнородни проучвания.

От археологическата карта може да се премине към следващата стъпка — защита на най-важните паметници чрез съответни законни разпоредби.

Голямата задача на археологията за тази епоха е проучването на градовете. Почти всички съвременни български градове са съществували в тази епоха и са водили интензивен живот. Много от тях са значителни производствени и търговски центрове. Не трябва да се забравя, че независимо от тежката съдба на българските земи те живеят в границите на една огромна империя с всички произтичащи от това последици. Строителството в градовете, с рязко диференцирани според предназначението си архитектурни групи, със съответни внесени отвън планове и пространствени решения или съобразно развитието на местни традиции и от друга страна с известни взаимни прониквания, представлява изключително интересна и все още малко проучена област на материалната култура. Топографията на градовете все още би могла поне частично да се долови и документира.

Особено интересно е да се направи опит за етническа и социална характеристика на материалната култура на населението на градовете. Това би могло да стане чрез съпоставяне на находките от определени махали със сведенията за тяхните обитатели в различни времена. Известно е, че в тази епоха в българските градове се заселват големи групи евреи, които се отделят в свои квартали, често така означавани — „еврейски махали“. Същото се отнася и за арменците. И едните, и другите внасят свои елементи в градската материална култура. Турските махали също се отличават по находките в тях.

Най-важна задача, разбира се, е да се изследва материалната култура на българския народ като се направи опит да се види тя в развитие — от онова състояние, в което я заварва прекратяването на независимия живот на българската феодална държава до настъпването на националното ни Възраждане. Веднага трябва да отбележим, че горната граница не трябва да се приема като хронологически предел за археологическото изследване. Ако границата между тези две епохи е трудна за хронологическо прецизиране дори по отношение на големите и основни обществено-икономически явления, тя става незабележима при много подчертано традиционни явления на материалната култура. Това не трябва да се разбира в смисъл, че обществено-икономическото развитие не се отразява в картината на материалната култура. Напротив, удивително е, колко красноречиво археологически находки от XVII и XVIII в. очертават различни страни на икономическото развитие. Това трябва да се разбира съвсем просто — че за събирането и изследването на данни, получени по пътя на археологията, тяхното датиране в XVIII или дори в XIX в. не трябва да бъде ограничение. Това би било съвсем неоправдан формализъм. А освен това винаги трябва да се има предвид, колко бедни или поне едностранчиво комплектувани са етнографските сбирки за края на XVIII и първата половина на XIX век, а дори и до края му. От това значително обеднява картината на материалната култура през Възраждането.

Високите достижения на народа ни през Втората българска държава в най-различни области на строителството, живописа, обикновените и художествените занаяти са вече в много отношения изследвани. Какво става

през следващите столетия с натрупания опит, с умението и изкуственостите, с дълбоко проникналите в бита традиции, естетически потребности? Като се отчита цялата трагична катастрофалност на последиците от османското владичество не може да се приеме, че изворите на творчеството са секнали. Разбира се, много пътища на творческо проявление за векове са били прерязани или силно ограничени — например в областта на архитектурното творчество. Но развитието на материалната култура е основно проявление на живота и то не може да секне, нито да възкръсне от нищото след векове.

Необясними биха останали много явления, като например високите постижения на църковната живопис от XV, XVI и XVII в., изумително зрелите творби на софийския златар Матей, подписани и датирани (обкова на Крупнишкото евангелие, обкова на Софийското евангелие), ярките личности на книжовници и писатели от XVI в., ако нямаше фон, на който те са създадени — едно активно българско творческо общество, което устоява и развива традициите и постиженията на собствено българската материална култура. Именно този фон на големите проявления е ежедневието на масите. В него не по-малко се отразява и се възпитава и поддържа народностната устойчивост.

Дълг на българските археолози е да запълнят белите петна. Трябва да се вържат разкъсаните бримки между XIV и XIX столетия за развитието на българската керамика, железарство, медникарство, златарство, обработка на кост и рог и десетки други български занаяти. Оттам ще се получи и много по-широка картина на бита на българина в дългите столетия преди Възраждането, на производството, на устройството на дома, на облеклото.

Оценката на устойчивостта на народностните традиции ще бъде още по-многозначителна на фона на други данни, които археологията дава за тази епоха. Това е пьстротата и разнообразието на нахлуващите на пазарите на Османската империя (а следователно и в българските градове) вносни стоки от далечни земи, от изток, запад и север. Наистина, някои от тези факти са засвидетелствувани богато в писмени извори, например в документите за търговията на Дубровник с българските градове. Но явяват се археологически свидетелства за неоткрити засега или изобщо недокументирани писмено факти — напр. внос на стоки от Бохемия в края на XVII и през XVIII в., наличие на порцелан от Китай, на лули от Холандия и пр. и пр. Дори и това да са отделни явления (а може и да не е така), те прибавят нови черти към историческата картина, обогатяват я, обясняват и допълват други факти.

През тази трудна за изследване епоха могат да се уловят и дълбоките корени на българското Възраждане, заложили и в явленията на материалната култура.

Значително по-трудно е да се уловят археологически следите на села и махали, които сега не съществуват или са се изместили на известно разстояние от първоначалното си място. Техните останки са от по-слаби градежи, по-тънки културни напластявания. Но и тази задача не може да се пренебрегва.

Много по-благодарни са некрополите от епохата включително селските. В по-големите градове дълго са използвани църковните дворове за погребване. В селата почти винаги некрополите са извън селището. Много често те не съвпадат с днешните гробища и могат да бъдат (или вече са) заличени и забравени. За щастие, за тях е избирано обикновено необработваемо място, често на склон и това ги е запазило от унищожаване. Но налага се техните места да се установят, да се потърсят със сондажи границите им, а в случаите когато са застрашени — да се изследват.

Напоследък изучаването на някои селски некрополи от XV—XVII в. даде много интересни резултати. Освен битовите предмети, частите от облеклото и накитите, които дават много сведения за различни страни на живота през епохата, антропологическото изучаване на скелетите позволи да се направят интересни заключения. Определя се средна продължителност на живота, процент на детска смъртност, особености на развитието на погребаните (белези на недохранване, заболявания, епидемии) и др.⁵

Като доказва чрез масовия археологически материал приемствеността в културно-битовото развитие на селищата през XIV—XVIII в. археологическото изследване на тези векове е особено важно за районите с масово помохамеданчено население. То дава красноречиви свидетелства, че в тях няма смяна на населението, а само смяна на религията.

Естествено е, че „настъплението“ в археологическото изучаване на епохата XV—XVIII в. няма и не може да бъде равномерно във всички райони на страната. Осъществяването на тази задача е в зависимост и от много други задачи. И в този случай може да се постави въпросът за съотношението между национално и религиозно. За засяганите тук проблеми този въпрос има различни аспекти. Ще споменем тук някои от тях.

Археологическото изследване изхожда винаги от конкретен факт, поставя го в отношение с други и търси обобщаването.

По липса на обилни данни и при методически правилно използване на принципа *pars pro toto*, и по този път може да се достига до надеждни изводи. В случая благоприятен е фактът, че изследването на материалната култура борава преди всичко с редови, общи за големи обществени групи, характерни и типични явления, а не с единични прояви, които не дават право за обобщаване.

Същевременно трябва да се има предвид, че именно в тази епоха (XV—XVIII в.) трябва да се търсят чертите на онези регионални особености на материалната култура (жилище, народно облекло, тъкани, везби и др.), които в по-късно време са установени от етнографията. Но тези процеси не са още изследвани. За някои черти на материалната култура и в това отношение археологията би могла да даде значителен принос.

Поставените въпроси показват, какво широко поле за работа имат краеведите от страната, от окръжните и градски музеи. Те са най-близко до паметниците в своите райони и най-добре могат да ги установят, картират и изучат. Нужно е, обаче, да се измени на практика отношението към паметниците от тази епоха, да се прекрати тяхното подценяване. Археологът трябва да възприеме положението, че грижата за археологическите находки от XV—XVIII в. не е въпрос на лично отношение, а на професионален дълг.

⁵ Такива проучвания са направени на разкопан от н. с. В. Василев некропол в Пернишки окръг.

PROBLEMES ET TACHES DE L'ARCHEOLOGIE DANS NOTRE PAYS
CONCERNANT L'EPOQUE DES XVe — XVIII^s.

Magdalena Stantcheva

(Résumé)

Les recherches sur l'époque des XVe — XVIIIe siècles constituent un domaine nouveau de l'archéologie. Les résultats sont toujours encore modestes. Pour cette époque l'archéologie n'aura jamais à jouer un rôle de premier plan, vu que les documents écrits abondent pour la documenter. Toutefois, ces derniers temps, les arts de cette époque sont étudiés de plus en plus activement. Mais l'archéologie reste irremplaçable dans le domaine de la culture matérielle. Ce n'est que par elle que l'on peut suivre les processus du développement qui se manifestent dans diverses domaines de la création du peuple bulgare, même dans les conditions radicalement changées de la vie sous la domination turque.

L'expérience de jusqu'à présent nous montre que l'archéologie permet d'établir des faits insoupçonnés, ayant trait aussi bien à l'évolution de la culture bulgare qu'aux contacts, surtout commerciaux, du pays avec divers pays de l'Est et de l'Ouest. Ainsi peut-on décrire mieux le tableau du mode de vie de la population, le niveau de vie sur le plan de la culture matérielle et notamment dans les villes.

Il convient de procéder à l'établissement de tous les monuments archéologiques immeubles des XVe — XVIIIe s., de les classer et de les étudier. Quant aux trouvailles meubles de cette époque, les soins à leur égard devraient être tout aussi méticuleux qu'envers ceux des siècles précédents du Moyen Âge.